

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ЖИЛОК СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ

РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
НА ВОЛИНІ /1793-1917 рр./

07.00.02 - історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1995

00756313 (P)

Робота виконана в Інституті історії України НАН України

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
САРБЕЙ ВІТАЛІЙ ГРИГОРОВИЧ

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
САНЦЕВИЧ АНАТОЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

кандидат історичних наук, доцент
ЗІНЧЕНКО АРСЕН ЛЕОНІДОВИЧ

Провідна організація - Волинський державний університет ім.Лесі
Українки, Міністерство освіти України, Луцьк

Захист відбудеться "31" Серезня 1995 р. о 14 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д0 І6.3І.0І в Інституті
історії України НАН України, адреса: 25200І, Київ-І, вул.М.Гру-
шевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії
України НАН України, адреса: 25200І, Київ-І, вул.М.Грушевського,4.

Автореферат розісланий "20" січня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Пінчук Ю.А.

АВ - 51.847

I. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Загальна характеристика дослідження. Дана наукова праця спрямована на висвітлення комплексу питань, пов'язаних з діяльністю Російської православної церкви на Волині. В дисертації паралельно розглядаються як внутрішні проблеми церкви, так і заходи царського уряду, направлені на утвердження і зміцнення російського православ'я в краї. Такий спосіб дослідження дає змогу чіткіше визначити роль і місце церкви в суспільно-політичному житті. Після включення Правобережжя до складу Російської держави, щоб забезпечити свій вплив в регіоні, царський уряд, насамперед, ліквідував уніатську церкву, в якій убачав головну перешкоду на шляху розбудови Російської православної церкви й русифікації місцевого населення. Це є основним концептуальним положенням дисертаційної роботи. Результати дослідження показують, як поступово і наполегливо царизм перетворював православну церкву на Волині у специфічне державне відомство, і використовував її у своїх загальноімперських інтересах.

Предметом дослідження є процес утвердження і розвитку Російської православної церкви на Волині /1793-1917 рр./, розгляд різноманітних форм і методів її діяльності та визначення ролі структурних елементів в плані оправославлення й русифікації місцевого населення.

Конкретними об'єктами дослідження є найголовніші події й процеси суспільно-політичного і релігійного життя Волині, з якими пов'язана діяльність Російської православної церкви.

Хронологічні рамки дисертації цілком охоплюють синодальний період Російської православної церкви на Правобережжі, коли вона фактично виконувала ідеологічні функції політичної влади у досягненні царизмом органічного включення краю в систему єдиної держави - Російської імперії. Власне в 1793 р. після другого поділу

Польщі розпочалося структурне утвердження російського православ'я на Волині. У формі синодального управління російська церква проіснувала тут до 1917 р., події якого зумовили обрання патріарха і започаткували докорінно нові віхи церковної історії.

Актуальність теми. Суспільно-політичні процеси останніх років в Україні закономірно знайшли своє відображення і в церковній сфері. Тут визначився ряд тенденцій: як позитивних – активізація релігійного життя, прихильність громадської думки до релігії, спалах інтересу до релігії як до неосвоєної ділянки духовної культури; так і негативних – конфронтація віруючих різних конфесій, загострення міжцерковних відносин, конфліктів тощо. Сучасна релігійна ситуація в державі висуває на перший план проблему розв'язання кризи православної церкви. Актуальність питання обумовлена тим, що ця криза виходить за межі звичайних міжцерковних стосунків і має під собою соціально-політичне підґрунтя. В основі кризи православної церкви в Україні лежить боротьба між Українською православною церквою Київського патріархату і православною церквою Московського патріархату.

Донедавна на терені колишнього СРСР існувала єдина Руська православна церква з патріаршим центром у Москві. З розпадом тоталітарної системи СРСР Україна здобула політичну незалежність від Росії і стала на шлях свого державного будівництва. Водночас більш національно-свідома частина духовенства і віруючих розпочала боротьбу і за незалежність української церкви від Московського патріархату, що в кінцевому підсумку привело до утворення самостійної Української православної церкви – Київський патріархат. Це закономірний процес, який впливає із самої практики утворення й існування діючих сьогодні в світі православних церков. Так, майже всі православні церкви: Болгарська, Румунська, Еладська /Грецька/,

Польська та ін. проголосили свою самостійність після здобуття цими країнами державності.

Становлення незалежної Української православної церкви виявилось непростим. Більшість духовенства й віруючих залишалася в структурі Московського патріархату. Далася взнаки тривала й послідовна політика національного гноблення - мовної і духовної русифікації українського народу, яка привела до повної втрати серед значної частини населення усвідомлення необхідності свого національного самовизначення як в політичній, так і в духовній сфері. Ця обставина сьогодні є не тільки головним чинником кризи православної церкви в Україні, а й взагалі дестабілізуючим фактором в розвитку Української держави. Таким чином, реалії сьогодення вимагають глибокого осмислення на основі історичного досвіду, і один із пріоритетів національної політики має бути направлений на виховання серед громадян державно-патріотичних почуттів.

Між тим, подолання церковної кризи потребує об'єктивного підходу і зважених кроків у подальшому зміцненні і розвитку незалежної Української православної церкви. А фундаментальні релігієзнавчі дослідження історії православ'я в Україні і систематичне вивчення проблеми допоможуть виробити нові ідеї і підходи, придатні для формування в суспільстві атмосфери терпимості і взаєморозуміння.

Стан наукової розробки проблеми. Історія церковного життя Волині знайшла своє відображення ще в дореволюційній історіографії. У другій половині XIX ст. з'являються праці церковних і світських авторів. Першою із них вийшла у світ книжка професора Петербурзької семінарії Платона Карашевича¹, де він у хронологічній послідовності зробив короткий виклад історії православ'я на Волині.

¹ Карашевич Платон. Очерк истории православной церкви на Волини, СПб, 1855.-187с.

У своїй розвідці автор акцентував увагу здебільшого на посиленні католицизму в Україні, показав утиск православної церкви за часів польського панування в краї. Між тим, період діяльності Російської православної церкви наприкінці XVIII-в першій половині XIX ст. залишився практично не висвітленим. По цьому періоду спорадичний матеріал з історії церкви на Волині містять окремі загальні праці 70-х років XIX ст. Зокрема, тодішній обер-прокурор Синоду і, водночас, міністр народної освіти граф Д.А.Толстой у книзі "Римский католицизм в России"¹ показав великий вплив католицизму на Правобережжі, особливо в роки царювання Олександра I. Значний інтерес становить робота професора Петербурзької академії М.Й.Кояловича "История воссоединения западно-русских униатов старых времен"², де автор на широкій джерельній базі висвітлив процес приєднання уніатів до Російської православної церкви після включення краю до складу Російської імперії.

Проте становище з дослідженням історії православної церкви власне на Волині поліпшилося лише наприкінці XIX ст. У 80-90-х роках з'являється ціла низка творів, присвячених різним сторонам церковного життя краю. Серед численних праць особливої уваги заслуговують твори діячів церкви: фундаментальне колективне дослідження "Девятисотлетие православия на Волини"³, "Волинская духовная семинария"⁴, "Почаевская Успенская Лавра: Историческое описание"⁵,

¹ Толстой Д.А. Римский католицизм в России: Историческое исследование: В 2т. -СПб., 1876. Т.1-2.

² Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен, - СПб., 1873.-XII, 400 с.

³ Девятисотлетие православия на Волини. - Житомир, 1892.-632с., дод.661с.

⁴ Теодорович Н. Волинская духовная семинария. - Почаев, 1901. - 1023с.

⁵ Хойнацкий А. Почаевская Успенская Лавра: Историческое описание. Почаев, 1897.-524с.

"Высокопреосвященнейший Модест, архиепископ Житомирский и Волинский".¹ Втім, містячи значний обсяг фактологічного матеріалу, ці роботи обмежуються описовістю та ілюстративністю, позбавлені серйозного наукового аналізу. Церковні історики минулого століття під тиском різних обставин і в міру ширості свого сумління, які ста или перед собою наукову мету, віддавали перевагу не істині, а апологетиці. Звичайно, було б односторонньо зводити церковну історіографію тільки до апологетики, але все-таки вона тоді переважала. Крім того, дореволюційна історіографія трактувала історію православ'я в дусі ідеологічних вимог царизму. Наприклад, в контексті висвітлення ходу подій в усіх творах висувається теза "повернення православ'я на свою давню землю /Волинь/", а не розглядається проблема як утвердження в краї вже зовсім нової церковної структури - Російської православної церкви із звичаями, традиціями, обрядами, притаманними російській церковній культурі. Щоправда, церква розглядалася як релігійно-політична організація. З огляду до настанов та ідеологічних вимог царизму в 1888 р. вийшла праця, написана професорами Київської духовної академії М. І. Петровим та І. І. Малишевським.² На сторінці 287 тут упевнено проголошується, що Волинь була з давніх часів і залишається у складі Російської держави, і, що "немає тепер місця українським прагненням до відокремлення краю в будь-якому відношенні". Проте, незважаючи на апологетичність і тенденційність вищезгаданих праць, слід віддати їм належне за переповнений силою фактичного матеріалу зміст.

¹ Левитский К. Высокопреосвященнейший Модест, архиепископ Житомирский и Волинский. - Почаев, 1902.-661с.

² Волинь: Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб., 1888.-288с., дод.-128с.

Свіжим струменем у розвиток церковної історії Волині влилася діяльність Волинського церковно-археологічного товариства у м. Житомирі /1894 р./ і Товариства дослідників Волині /1900 р./. Однак їх члени у своїх краєзнавчих розвідках приділили увагу головним чином історії католицької і уніатської церков ХVII-ХVIII ст., показали факти жорсткого визиску монастирських селян, методи господарювання, міжконфесійну і класову боротьбу тощо, залишивши поза увагою самодержавну сутність Російської православної церкви ХІХ ст. Серед публікацій, присвячених діяльності православної церкви в краї, привертає увагу доповідна краєзнавця О.Фотинського про дослідження й опис пам'яток старовини Волинської губернії,¹ де він вказує на огульне вилучення із церков і монастирів і знищення зразків уніатської /в тому числі й української православної церковної культури/.

Взагалі для дореволюційної церковної історіографії Волині характерно, що період діяльності Російської православної церкви наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст. фундаментальними дослідженнями не висвітлювався. Вивчення проблеми звужувалося публікаціями окремих фактів і подій із церковного життя єпархії або невеликими розвідками з історії храмів, монастирів тощо, які виходили друком переважно на сторінках "Волинских єпархиальных ведомостей". Відсутність узагальнюючих праць за цей період певною мірою пояснюється тим, що історики-краєзнавці більше звертали увагу на минуле краю. Втім, друкуючи численні матеріали своєї сучасності, вони закладали джерелознавчу базу для наукового вивчення проблеми майбутнім дослідникам. Цікаві подробиці з історії церковного життя Волині на початку ХХ ст. містить у собі збірка проповідей і звернень до пра-

¹ Киевская старина.-1900.-№ 71.-С.197-198.

вославних жителів єпархії архієпископа Антонія,¹ де можна знайти відомості і про побут духовенства, і про його участь у чорносотенному русі, і про контрреволюційну позицію вищої ієрархії російської церкви в роки першої російської революції /1905-1907 рр./ тощо.

Цьому інформативну цінність у вивченні історії Російської православної церкви на Волині XIX-поч. XX ст. становлять праці, що мають статистичний або біографічний характер,² а також епістолярії, мемуари, нотатки сучасників. Так, у своїх спогадах історик М.Костомаров побічно показав зневажливе ставлення російської церкви до католицьких святинь,³ а священник О.Квасницький у замітці "Из дневника наблюдателя церковных школ"⁴ розповів про жалкі умови навчання учнів церковно-парафіяльної школи в селі Заболотцях Волинської єпархії.

Історія православної церкви на Волині тісно пов'язана з унією, яка завжди була предметом дослідження професійних учених і краєзнавців-аматорів. Проте історики минулого століття,⁵ яких цікавила ця проблема, зосередили увагу головним чином на періоді XVII-XVIII століття. Окремі сторінки з історії уніатської церкви першої половини XIX ст. висвітлює, наприклад, збірник "Пятидесятилетие /1839-1889 гг./ воссоединения с православной церковью западно-русских

¹ Архипастерские послания и наставления Высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастырям Волынской с июня месяца 1902 по октябрь 1913 г. - Пochaев, 1913. - 162 с.

² Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церкви и приходов Волынской епархии. - Пochaев, 1888-1903. - Т. I-5; Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. - Пochaев, 1893. - 234 с.; прил. 269 с.; Переверзев Н.В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. - Житомир, 1914. - 446 с.

³ Киевская старина. - 1884. - № 8. - С. 386.

⁴ Волын. епарх. ведомости. - 1902. - № 24, неоф. ч. - С. 494.

⁵ Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой: Историческая монография. - СПб., 1870. - 870 с.; Антонович В.Б. Монография по истории западной и юго-западной России. - К., 1885. - Т. I. - С. 268-339.; Петров Н. Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше // Тр. Киев. духовн. акад. - 1872. - № 2.

униатов",¹ публікація наукового співробітника Товариства дослідників Волині О.Фотинського² та ряд інших праць. Серед них заслуговують уваги дослідження місцевих священників-краєзнавців В.Пероговського³ та П.Антоновича.⁴ Особливо цінними для вивчення унії є свідчення П.Антоновича, який, на відміну від В.Пероговського, не обмежився традиційним поданням окремих фактів і описовістю, а у підсумку свого дослідження зробив сміливий висновок /наскільки дозволяла цензура "Волян.епарх.ведомостей"/, що уніатська церковна культура - українська, народна. Яскраве світло на національний зміст уніатської церкви проливають також окремі публікації у часописі "Киевская старина",⁵ де автори оповідають і про українську мову, і про давні українські звичаї й обряди в уніатській церкві, і про великий вплив унії на віруючих краю. Грунтовним дослідженням з історії уніатської церкви першої половини ХІХ ст. є праця викладача Литовської духовної семінарії Г.Я.Киприановича,⁶ де автор через призму діяльності відомого ієрарха Йосифа Семашка показав заходи царського уряду у підготовці до ліквідації уніатської церкви, а також висвітлив численні факти репресивних заходів щодо уніатів.

¹ Пятидесятилетие /1839-1889 гг./ воссоединения с православной церковью западно-русских униатов.-Сиб., 1889.-Ч. I-2.

² Волян.епарх.ведомости.-1894.-№ 8, неоф.ч.-С.235-242.

³ Пероговский В. Отрывок из истории присоединения на Волини униатов к православию в царствование Екатерины II и Павла I //Волян.епарх.ведомости.-1880.-№ 2, неоф.ч.-С.78-90; № 3, неоф.ч.-С.147-159; № 4, неоф.ч.-С.195-201.

⁴ Антонович П.И. Из недавнего прошлого Волини //Волян.епарх.ведомости.-1909.-№ 7, неоф.ч.-С.148; № 27, неоф.ч.-С.564-569; № 28, неоф.ч.-С.580-583.

⁵ Киевская старина.-1892-№ 3.-С.486; 1886-№ 16.-С.725-728; 1900.-№ 70.-С.82.

⁶ Киприанович Г.Я. Жизнь Иосифа Семашки: митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 г.-Вильна, 1893.-448с.

В цілому, з відомих ідеологічних причин, проблема унії як у дореволюційній, так і в радянській історіографії висвітлювалася тенденційно: унія ототожнювалася з католицизмом, питання звужувалися до інтерпретації окремих фактів і подій з метою показати антинародний /антиукраїнський/ характер уніатської церкви. Далася зв'язки також обставина, що донедавна у радянській історичній науці церковна проблематика не вважалась пріоритетною. Тому на сьогодні як проблема унії, так і діяльність Російської православної церкви в Україні залишається не висвітленою.

Серед досліджень останніх років з історії російської церкви повнотою проблеми і новими концептуальними положеннями відрізняється колективна монографія "Русское православие: веки истории".¹ Хоч у ній історія церкви на Волині не розглядається, проте окремі статті яскраво розкривають діяльність Російської православної церкви, що дає можливість глибше проникнути у її самодержавницьку сутність. Матеріал про становище православної церкви на Волині першої половини XIX ст. містить у собі наукова праця історика О.П. Крижанівського,² в якій автор на широкій документальній основі побічно показав, як царський уряд використовував православну церкву на Правобережжі у своїх загальноімперських інтересах, а також антицерковні настрої з боку пригнобленого селянства.

Джерельна база дисертації. Для написання дисертації автор опрацював і ввів у науковий обіг з архіву Житомирської обласної державної адміністрації у м. Житомирі документи таких фондів: Волинська духовна консисторія /Ф. I/, Канцелярія Волинського єпархіального архієрея /Ф. I58/, Волинське об'єднання для забезпечення побуту православного духовенства присутствіє /Ф. 418/, Житомирський кафедральний

¹ Русское православие: веки истории.-М.: Политиздат, 1989-720с.

² Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України /XVIII-перша половина XIX ст./.-К.: Вища школа, 1991.-125с.

собор /Ф.428/, Любарський жіночий монастир /Ф.91/, Благочинний монастирів Волинської єпархії /Ф.266/, Тригірський другокласний чоловічий Преображенський монастир /Ф.92/, Любарський Василіанський греко-уніатський Георгієвський чоловічий другокласний монастир /Ф.94/, Генеральна Візита Овруцького і Баранівського деканатів за 1783 р. /Ф.178/.

Найважливішу і найбагатшу групу джерел склали архівні документи фондів Волинської духовної консисторії і Канцелярії Волинського єпархіального архиєрея, які розкривають різні сторони церковного життя Волинської єпархії: ставлення духовенства до суспільно-політичних процесів, боротьбу російської церкви проти інших релігій і конфесій, матеріальне і моральне становище духовенства, взаємозв'язок вищої ієрархії з органами світської влади тощо.

Особливий інтерес при дослідженні становили документи, які оповідають про суворі правила чернецтва, використання монастирів як карно-виправних закладів для духовенства і мирян /Ф.266, 91, 92, 94/.

Матеріали про матеріальне становище уніатської церкви і про моральний рівень її духовенства наприкінці ХУІІІ ст., тобто напередодні включення краю до складу Російської імперії, подано в аналізі перевірки уніатських парафій 1783 р. /Ф.178/.

Важливе значення в дослідженні означеної проблеми мають також хроніко-документальні матеріали, що друкувалися переважно на сторінках "Волинских єпархиальных ведомостях": накази та розпорядження Синоду і вищої єпархіальної влади, інструкції та рекомендації, статuti різних товариств, попечительств, братств та їхні звітні відомості тощо. Вони дають можливість систематизувати дані про церковну діяльність, краще зрозуміти її зміст.

Мета дослідження. В дисертації зроблено спробу висвітлити масштаби і характер діяльності Російської православної церкви на Волині наприкінці ХУІІ-на початку ХХ ст. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі основні завдання:

- простежити формування організаційної структури православної Волино-Житомирської єпархії;
- показати процес ліквідації унії і утвердження Російської православної церкви на Волині;
- дослідити самодержавну і місіонерсько-русифікаторську сутність Російської православної церкви, форми і методи її боротьби проти інших релігій і конфесій;
- розглянути взаємозв'язок діяльності органів царської влади з вищим єпархіальним керівництвом у вирішенні питань, спрямованих на зміцнення і розвиток російського православ'я в краї;
- ввести в науковий обіг нові документи, щоб у такий спосіб розширити джерельну базу для вивчення суспільно-релігійних відносин.

Наукова новизна дисертації полягає насамперед у тому, що в ній уперше в сучасній історіографії дається критичний узагальнюючий огляд діяльності Російської православної церкви на Волині до 1917 р. Автор прагнув відійти від тенденційних оцінок минулого і об'єктивно розкрити тему, без ідеологічної упередженості стосовно тієї чи іншої конфесії, в однаковій мірі намагався показати і суто внутрішні проблеми Волинської єпархії, і роль Російської церкви у досягненні царизмом загальноімперських інтересів - забезпечення російського впливу в регіоні. Елементом новизни є також підхід до проблеми ліквідації унії, яка розглядається не як повернення уніатів до православ'я, а як процес цілеспрямованого знищення уніатської церкви - тоді на Волині досить впливової перепони політиці

русифікації, яку здійснював царизм.

Теоретичне значення роботи визначається її спрямуванням на зв'язування логіки історичних подій і процесів в умовах національного і релігійного гноблення, що сприятиме створенню цілісної наукової картини політики царського самодержавства на терені України. Поглиблене вивчення діяльності Російської православної церкви на Волині допоможе визначити як позитивний, так і негативний досвід державно-церковних і міжконфесійних взаємовідносин, їх роль на конкретних етапах історичного розвитку суспільства.

Практичне значення дисертації. Фактичний матеріал дисертації і зроблені на його основі висновки можуть сприяти формуванню наукової концепції історії церкви в Україні. Матеріали дослідження можуть бути використані також при написанні загальних історичних праць, служитимуть більш глибокому і всебічному висвітленню проблеми у лекційних вузівських курсах. В зв'язку з тим, що робота має і краснавчий характер, вона допоможе ширше дивитися на окремі місцеві факти і події, тобто розглядати їх у контексті синхронних суспільно-політичних процесів устї вітчизняної і загальної історії.

Апробація і рівень реалізації результатів дослідження. Дисертація обговорена і схвалена на засіданні відділу історії України ХІХ-поч. ХХ ст. Інституту історії України НАН України. Основні положення і результати дослідження відображені в авторських публікаціях і виступах на наукових конференціях, зокрема, на міжнародній конференції "Велика Волинь: минуле і сучасне" /Житомир, 1993/, на УІ Всеукраїнській науковій конференції з історичного краснавства /Луцьк, 1993/, на науково-практичній конференції "Духовне відродження культури України: традиції, сучасність" /Рівне, 1994/, на науковій конференції "Релігія і церква в духовному і суспільно-політичному відродженні України" /Київ, 1993/ та інших. Окремі

матеріали дисертаційного дослідження висвітлені також на сторінках місцевої преси /м.Житомир/ в загальній кількості 6 авт.арк.

Структура дисертації обумовлена метою даного дослідження, його проблематикою. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків, додатків, списку використаної літератури і джерел. Загальний обсяг тексту становить 7,5 авт.арк.

У вступі обґрунтована актуальність дослідження, визначені його предмет, хронологічні рамки, сформульовані мета і завдання, розглянута історіографія проблеми, проаналізовані джерела, вказано на наукову новизну і практичне значення дисертації.

У першому розділі "Утвердження і розвиток структури Російської православної церкви на Волині /кінець XVIII-початок XX ст./" розглядається формування мережі Волино-Житомирської єпархії, простежується еволюція її структурних елементів та досліджується їх роль і значення у розбудові російського православ'я в краї.

На початку XX ст. Волино-Житомирська єпархія мала досить розгалужену мережу: поділялася на три вікаріатства, благочинні округи і парафії, і складалася з численних храмів, монастирів, духовно-навчальних закладів, різних церковно-громадських установ.

Однак доводиться констатувати, що процес утвердження і розвитку Російської православної церкви в краї виявився непростим і розтягнувся на багато десятиліть.

Організаційно російська церква на Волині оформилась відразу після включення краю до складу Російської імперії. У перші роки було утворено місцеве церковно-адміністративне управління - єпархію, розпочато кадрову підготовку православного духовенства. Територія Волино-Житомирської єпархії співпадала з територією Волинської губернії, що визначало взаємодію вищого єпархіального керівництва з органами світської влади у вирішенні багатьох питань.

Основою для розбудови Російської православної церкви служили головним чином культові споруди, які належали раніше уніатській церкві. Наприклад, єпархіальне управління і Волинська духовна семінарія розмістилися спочатку у відібраному в уніатів Преображенському монастирі м.Острога. Будівництво нових православних храмів у Волинській єпархії розпочалося в другій половині XIX ст., коли ця проблема була поставлена на рівень загальнодержавних інтересів. Церковна архітектура розвивалася на зразок російської культури, будувати храми в стилі місцевих традицій українського зодчества заборонялося. Інтенсивне церковне будівництво велося наприкінці XIX-на початку XX ст. Воно здійснювалося на кошти Синоду, єпархії, добровільні пожертвування, змішано. Напередодні першої світової війни російська церква на Волині мала вже достатньо храмів, щоб успішно виконувати як власні функції задоволення потреб віруючих, так і покладені на неї завдання ідеологічного впливу на народ.

Засобом впливу на суспільне життя, символом і твердиною Російської православної церкви в краї служили також монастирі. В розділі на основі документального матеріалу характеризується внутрішній стан монастирів, де панувала атмосфера релігійності і аскетизму. Проте досягалося це не свідомим переконанням самих ченців, а суворою дисципліною. Законодавча система державно-церковних відносин давала можливість використовувати монастирі як карно-виправні заклади для духовенства і мирян. У важкому, принизливому становищі перебували в монастирях послушники, яких використовували як робочу силу. Деякі монастирі утримували невеличкі початкові школи, давали притулок сиротам і вдовам. Але в цілому їх просвітницька і благодійницька діяльність була незначною.

Як свідчить аналіз джерел, духовно-навчальні заклади Волинської єпархії тривалий час мали украй низький матеріальний і мораль-

ний рівень. Лише наприкінці XIX-на початку XX ст. звертається належна увага щодо підготовки майбутнього духовенства: поліпшуються побут і умови навчання, здійснено ряд заходів на удосконалення форм і методів навчання. У семінарієстві, переважно українців за походженням, виховували зневагу до української мови. Взагалі, розмовляти українською мовою в духовно-навчальних закладах заборонялося. Початкова освіта у церковних школах не відповідала вимогам часу, виховання зводилось головним чином до формування в учнів віроповіданства царю і любові до Російської православної церкви. Між тим, більшість церковно-парафіяльних шкіл залишалися у жалюгідному стані.

В дисертації акцентується увага на тому, що власне наприкінці XIX-на початку XX ст. Російська православна церква сягає свого розквіту. У цей час з'являються і активно діють різні церковно-громадські установи: церковні братства, товариства, попечительства, видавництва, які проводять релігійно-просвітницьку, церковно-культурну і науково-краєзнавчу роботу. Хоч ця діяльність наповнювала церкву якісно і значно поглиблювала її зміст, однак для переважної більшості неосвіченого населення губернії вона залишалася невідомою, тому мала здебільшого елітарний характер і не була визначальною.

У другому розділі "Діяльність Російської православної церкви на Волині" висвітлюються заходи царського уряду щодо утвердження і зміцнення Російської православної церкви в краї, досліджуються форми і методи її діяльності, показано відношення церкви і духовенства до різних суспільно-політичних подій.

Наприкінці XVIII ст. в суспільно-громадському і релігійному житті Волині домінували католицька і уніатська церкви. Послідовниками унії були переважно українці, які складали більшість /близько 70%/ населення краю. Уніатська церква мала великий вплив на віруючих. В умовах польсько-католицького панування вона була засобом захисту

українського життя: зберігала українську мову, звичаї, обряди, традиції. Тому після включення Правобережжя до складу Російської імперії царський уряд розпочав, насамперед, ліквідацію уніатської церкви, в якій убачав головну перешкоду на шляху русифікації українського населення. Знищення унії відкривало простір для утвердження російського православ'я, тобто забезпечення російського впливу в регіоні. Ліквідація уніатської церкви здійснювалася непослідовно, але в цілому приєднання уніатів до Російської православної церкви проводилося жорстокими методами примусу.

Утвердження Російської православної церкви в краї, як офіційної ідеології царизму, не принесло відразу очікуваних результатів. Внаслідок зміни соціально-економічних умов, що сформувалися в системі царського самодержавства, православне духовенство опинилося в складних взаємовідносинах з парафіянами. Одержавлення церкви й посилення кріпосницького гніту на Правобережжі привело до різних зловживань з боку парафіяльного духовенства, посилювало релігійний індуферентизм серед народу. У розділі наголошується, що моральність значної частини православного духовенства була серйозно ущербленою. В його середовищі процвітали різноманітні пороки: пияцтво, грубість, розпуста, про що свідчать численні архівні документи. Звичайно, при такій поведінці православне духовенство не мало належного авторитету, щоб впливати на суспільне життя. Однак, незважаючи на це, царський уряд постійно і наполегливо використовував церкву в своїх політичних інтересах. Наприклад, під час придушення польських повстань 1831 і 1863 років, проведення селянської реформи 1861 р. він вимагав від духовенства стояти на захисті самодержавного ладу. Варто зазначити, що парафіяльне духовенство у своїй більшості залишалося політично нейтральним, хоч і змушене було виконувати розпорядження та накази свого єпархіального начальства.

Політичним намірам царизму заважала католицька церква, яка зберігала міцні позиції в краї і справляла вплив на колишніх уніатів. Окремі парафії, в яких ототожнення російської церкви з царським самодержавством породжувало особливу відразу, переходили в католицизм. Щоправда, коли такі факти викривалися, "віровідступників" силою повертали у попереднє віросповідання. Польські повстання 1831 і 1863 років стали приводом масового закриття католицьких монастирів і секуляризації їх земель, репресій проти поляків. Так сили католицизму і польського елемента в краї було підірвано.

Після польського повстання 1863 р. царський уряд впритул займається проблемами посилення свого впливу на Правобережжі, зміцнює позиції Російської православної церкви. Шляхом скасування повинностей селян на церкву, державного утримання православного духовенства і створення для нього постійного фонду царському урядові вдається закріпити його соціальний статус, що в певній мірі врегулювало взаємовідносини священника з парафіянами. У 60-70-х роках продовжується боротьба з унією і католицизмом, виділяються кошти на будівництво нових церков. У цей же час на авансцені релігійно-політичного життя з'являються церковні братства, головне завдання яких полягало в обрусінні краю шляхом зміцнення і поширення російського православ'я. Непокладаючись власне на духовенство, патріотично настроєні /в душі загальноімперських інтересів/ впливові особи ставали опікунами чи почесними членами церковних братств і матеріально їх підтримували. Нерідко це робилося і за вказівкою самого царя. Форми і методи діяльності братств були досить різноманітні. Поряд з культурною і релігійно-просвітницькою діяльністю, окремі братства займалися ремісництвом, благодійництвом, доглядали за станом церков тощо. Але свою активність церковні братства виявили лише наприкінці XIX-на початку XX ст. Взагалі у пореформений період /60-70-ті роки

XIX ст./ ентузіазму і заппадливості з боку діячів церкви не спостерігається. Навпаки, свою активність Російська православна церква виявила в період контрреформ /80-90-ті роки XIX ст./, що певною мірою засвідчує її реакційну сутність.

Характерною особливістю життя православної церкви наприкінці XIX-на початку XX ст. була, насамперед, бурхлива місіонерська діяльність, яка набула організаційних форм: діяв спеціальностворений комітет, велася кадрова підготовка. У цей же час швидко зростає і кількість церковних братств. Оправославлення місцевого населення супроводжувалося як релігійно-просвітницькою діяльністю, так і поліцейсько-адміністративними заходами. Особливо жорстокою була боротьба проти сектантства і католицизму. Слід зазначити, що російська церква виявляла нетерпимість не тільки до інших конфесій, а й взагалі до національно-культурних особливостей різних народів, які проживали на Волині.

На початку XX ст. помітне прагнення російської церкви добитися якщо не провідної ролі, то принаймні високого становища в суспільстві. Значно зріс матеріальний рівень духовенства. Так, міське біле духовенство за своїми достатками відповідало верхівці інтелігенції, а сільське парафіяльне - заможним селянам. Крім того, церква бере активну участь в суспільно-політичному житті: висуває своїх кандидатів до Державної Думи. Цьому сприяв і царський уряд, який спирався на православне духовенство у своїй політиці.

Однак за зовнішньою величчю церкви, саме в період її піднесення, проступали явні ознаки кризи. Це яскраво позначилося на подіях російської революції 1905-1907 рр. Як тільки з'явилися перші ознаки свободи, почався відхід від православ'я. З перших днів революції церковна верхівка розгорнула контрреволюційну діяльність, частина духовенства влилася у чорносотенний рух. На Волині центром

чорносотенного руху стала Почаївська Лавра, де чорносотенці збиралися на свої з'їзди та друкували контрреволюційні прокламації, листівки тощо. Підтримуючи політику царизму в період післяреволюційної реакції, російська церква веде боротьбу проти українського національно-культурного руху, продовжує місіонерсько-русифікаторську діяльність.

У висновках дисертації зроблені узагальнення з головних проблем дослідження, які вказують на тривалий процес утвердження російського православ'я в краї. Царському урядові потрібно було протягом десятиліть втілити в життя цілий комплекс заходів, щоб зміцнити на Волині позиції Російської православної церкви і досягти свого переважачого впливу. У підсумку наголошується на самодержавній і реакційній сутності російської церкви; підкреслюється, що без системи царського самодержавства й державної опіки її позиції в суспільстві були непевні.

Особистий внесок дисертанта у розробку наукових результатів, що виносяться на захист:

- визначення ролі і значення кожного структурного елемента Волинської єпархії у розбудові російської церкви на Волині;
- обґрунтування негативних явищ, що сталися внаслідок ліквідації уніатської церкви й посилення кріпосницького гніту в краї;
- аналіз державно-церковних взаємовідносин, направлених на зміцнення самодержавства й непохитності імперії;
- висвітлення конкретних напрямків місіонерсько-русифікаторської діяльності Російської православної церкви.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є позитивістські і неопозитивістські підходи до наукового пізнання, що дало змогу безсторонньо описати події, явища, процеси, і, водночас, забезпечити об'єктивну критичність дослідження. Крім того, автор дет-

римувався принципу універсалізму, відповідно до якого історія Російської православної церкви на Волині розглядається у контексті суспільно-політичного життя краю.

Методи дослідження. У ході дослідження використовувався метод спостереження як цілеспрямоване, систематичне сприйняття історичних реалій, зафіксованих в архівних матеріалах, листах, спогадах тощо. З методів теоретичного пізнання застосовувався метод єдності історичного і логічного, системно-структурний та діалектичний метод.

Підсумкові висновки:

- Російську православну церкву на Волині представляла Волинська єпархія, яка напередодні першої світової війни 1914 р. мала три вікаріатства, 87 благочинних округів, 1321 парафію, близько 2150 церков і 17 монастирів. Окрім того, у Волинській єпархії діяли духовно навчальні заклади, різні церковно-громадські установи, братства, попечительства;

- процес утвердження і розвитку російського православ'я на Волині був складним і тривалим. Певний час наперешкоді стояли католицька і, насамперед, уніатська церкви. Унія зберігала основи українського православ'я і мала великий вплив на віруючих краю. Фактичну ліквідацію уніатської церкви царський уряд проводив жорсткими методами примусу;

- Російська православна церква стояла на захисті самодержавного ладу і брала активну участь у суспільно-політичному житті: царський уряд використовував її як засіб ідеологічного впливу на народ. За допомогою різноманітних форм церковно-просвітницької роботи і методів адміністративно-поліцейського тиску вона проводила активну місіонерсько-русифікаторську діяльність. Хоч наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст. Російська православна церква на Волині досяг-

ла свого розквіту і була пануючою конфесією, проте без підтримки системи царського самодержавства її позиції в суспільстві залишались непевними.

2. СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Діяльність церковних братств на Волині // Велика Волинь: Науково-популярний збірник волинознавства.-Житомир, 1993.-№ 15.-С.54-62.
2. Діяльність Російської православної церкви на Волині /друга половина ХІХ-початок ХХ ст. // УІ Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.-Луцьк, 1993.-С.417-418.
3. Українофільство "єпископа Никона-Миколи Безсонова" // УІ Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.-Луцьк, 1993.-С.272-273 /у співавторстві з П.Кобилінським/.
4. Діяльність Волинського Відділу Імператорського Православного Палестинського Товариства // Велика Волинь: минуле і сучасне /Тези міжнародної краєзнавчої конференції/.-Житомир, 1993.-С.56-57.
5. Діяльність архієпископа Модеста // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища.-Житомир, 1993.-С.6-7.
6. Любарський Свято-Георгієвський монастир // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність /Матеріали і тези науково-практичної конференції/.-Рівне, 1994.-С.204-206.
7. Житомирське училище Пасторства // Житомир в історії Волині і України /Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції/. -Житомир, 1994.-С.40-42.
8. Духовенство в історії "Козацьких могил" // Берестецька битва в історії України: Тези четвертої республіканської науково-прак-

тичної конференції. - с.Острів Радивилівського р-ну, 1993.-С.23-24

9. Церковно-парафіяльні попечительства Волинської єпархії // Велика Волинь: минуле і сучасне /Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції/.-Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994.- С.283-284.

Zhylyuk S.I. The Russian Orthodox Church In Volyn (1793-1917).

Dissertation for the degree of Master of History, speciality 07.00.02 - History of Ukraine. Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 1995.

The dissertation considers the process of establishing and development of the Russian Orthodoxy in Volyn. General condition of the Volyn eparchy is analysed. Principal attention is given to the joint activities of the Russian Orthodox Church and tsarist government aimed at extermination of special national cultural and religious features of the Ukrainian and other peoples in the region. The author comes to the conclusion that by the beginning of the 20th century the Russian Orthodox Church had reached its supremacy and outward prosperity though its position in the society was uncertain and unstable.

Жилук С.И. Русская православная церковь на Волини /1793-1917 гг./.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 - история Украины, Институт истории Украины НАН Украины. Киев, 1995.

В диссертации исследован процесс утверждения и развития русского православия на Волини, показано общее состояние Волинской епархии. Основное внимание уделено совместной деятельности Русской православной церкви и царского правительства, направленной на уничтожение в крае национально-культурных и религиозных особенностей украинского и других народов. Автор приходит к выводу, что к началу XX века русская церковь достигла своего преобладающего господства и внешнего благосостояния, но ее позиции в обществе оставались неуверенными.

Ключові слова:

Російська церква, єпархія, унія, Волинь.

AB 31.847

AB 31.847